

# Український інститут національної пам'яті МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

до вшанування у загальноосвітніх навчальних закладах загиблих  
від Голодомору 1932 – 1933 років (до Дня пам'яті жертв Голодомору)

*Вступ*

*Мета проведення заходів*

*Історична довідка*

*Подолання інформаційної блокади*

*Рекомендації щодо форми і методів проведення заходів*

*Всеукраїнська акція “Запали свічку”*

*Додаток 1. “Люди Правди. Щоб світ знав!” – гасло цьогорічної просвітницької кампанії*

*Додаток 2. Голодомор у художній літературі та корисні інтернет-посилання*

*Додаток 3. Перелік художніх і документальних фільмів про Голодомор*

## **Вступ**

**Голодомор** – акт геноциду Українського народу, здійснений керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932–1933 роках, шляхом організації штучного масового голоду, що спричинив загибель мільйонів українців у сільській місцевості на території Української СРР та Кубані, де переважну більшість населення становили українці, з метою придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян. Через насильницьке вилучення продовольства, блокаду сіл та цілих районів, заборону виїзду за межі охопленої голодом України, згортання сільської торгівлі, репресії щодо незгодних тоталітарна система створила для українців життєві умови, розраховані на їх фізичне знищення. Така політика режиму – злочин проти людяності, який відповідає Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду і покарання за нього.

Визнання Голодомору 1932 –1933 років геноцидом Українського народу законодавчо закріплено Законом України “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”, ухваленим Верховною Радою України 28 листопада 2006 року.

Постановою Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року підтверджено висновки слідчих Служби Безпеки України щодо Й.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича, П.Постишева, С.Косіора, В.Чубаря, М.Хатаєвича, які умисно організували геноцид частини української національної групи.

Багато десятиліть у СРСР тема Голодомору перебувала під суворою заборонаю. Сталінський режим створив систему приховування правди про свій злочин вбивства голодом мільйонів українців у 1932 – 1933 роках. Тодішнє керівництво СРСР блокувало будь-яку інформацію про реальну ситуацію в Україні. Воно свідомо дезорієнтувало світову громадськість – мовляв, у них ніхто не голодує. Тим не менш, деякі західні журналісти, які побували в оточеній залізною завесою й охопленій голодом Україні, зуміли своїми публікаціями донести світові правду про злочин убивства там мільйонів людей.

У радянській Україні небезпечно було не тільки писати про штучний голод у пресі, листах до партійних “вождів” або ж родичам за кордон, але навіть у приватних щоденниках. Будь-який необережний запис міг зруйнувати життя, вилитися в десятиліття таборів ГУЛАГу. Та попри всі небезпеки були люди, які не могли замовчати цей злочин. Вони намагалися в різний спосіб розповісти та зберегти правду, донести її до світу.

Ми називаємо їх “**Людьми Правди**”. І цього року особливо вшановуємо їх – за їхні чесність і мужність. Ці Люди за сферою діяльності абсолютно різні – від колгоспного сторожа на Харківщині до Президента Ради Ліги Націй. Але усіх їх об’єднує спільне прагнення – донести до суспільства правду про страшні злочини комуністичної влади (див. додаток 1).

**Мета проведення заходів** з ушанування пам'яті загиблих від Голодомору:

- поглибити знання в учнів про Голодомор як геноциду Українського народу, його причини, перебіг і наслідки;
- акцентувати на тому, що Голодомор 1932 – 1933 років був наслідком не стихійного лиха, а спланованих системних заходів тоталітарного комуністичного режиму, був злочином геноциду;
- наголосити на сміливому чині Людей Правди та особливостях їх внеску у викриття злочинів комуністичного режиму;
- сприяти розвитку всіх видів інтелекту (академічному, практичному, креативному, емоційному й соціальному) як головної умови всебічного розвитку особистості, її самореалізації як громадянина України;
- виховувати почуття стурбованості долею невинних жертв тоталітарного режиму, навчати сприймати чужу біду та біль як свій власний;
- залучення учнівської молоді до меморіальних заходів із вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу – Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, зокрема акції “Запали свічку”.

### **Історична довідка**

#### **Чому українців вбивали голодом?**

Після Жовтневого перевороту впродовж 1917 – 1921 років на більшій частині території колишньої Російської імперії владу захопили комуністи. Ними шляхом прямої окупації була знищена демократична Українська Народна Республіка, проголошена у 1917 році. Досвід важкої боротьби із українськими рухом змусив комуністичний режим для зміцнення свого становища в Україні піти на створення у 1919 – 1920 роках квазідержави УСРР зі столицею у Харкові та певні поступки українському національному рухові.

Україна в 1920-х роках переживала культурний ренесанс європейського зразка. Під гаслом “Геть від Москви!”, тут формувалися самобутні, відмінні від російських, культурні традиції, орієнтовані на Європу під гаслом “Геть від Москви!”. Створювалася національна система освіти, обґрунтовувалася економічна концепція України як автономного економічного організму. Проте до кінця цього періоду в СРСР був встановлений тоталітарний комуністичний режим із суворою суспільною ієрархією. Будь-який прояв незгоди або нонконформізму (як індивідуального, так і малих і великих груп людей за професійною, національною, релігійною, партійною ознаками) негайно жорстоко карався та придушувався.

Українська нація, яка була другою за чисельністю в СРСР, мала величезний культурно-історичний спадок, власні славетні традиції державотворення, досвід національно-визвольної боротьби. Широкі кола інтелектуалів та економічно самостійне селянство не сприймали політики комуністичного керівництва. Тому за мету було поставлено знищення українців як політичної нації, що могла поставити питання про створення незалежної держави. Для досягнення цієї мети був обраний жорсткий інструмент – вбивство голодом.

#### **Як?**

Механізм, який призвів до Голодомору, був приведений у дію із Москви тодішніми лідерами комуністичної партії. У січні 1928 року режим запровадив насильницькі хлібозаготівлі. У фермерів держава примусово забирала більшу частину, або й все вирощене зерно за значно заниженими цінами. Одночасно розпочалась “ліквідація” найзаможніших господарств. У 1930 році колективізація викликає масові протести і повстання. Впродовж року в Україні відбулося понад чотири тисячі масових протестних виступів за участю до 1,2 млн селян. Однак, не дивлячись на це, до жовтня 1931 року колективізованими, тобто, фактично державними, стали 68% селянських господарств та 72 % орної землі. Загалом в Україні було ліквідовано понад 352 тисячі “розкуркулених” господарств.

Не зважаючи на це, Україна залишалась центром спротиву тоталітарному режиму. Упродовж перших семи місяців 1932 року на Україну припадає 56 % від усіх антивладних виступів у Радянському Союзі.

Улітку 1932 року через наростання спротиву Й.Сталін із оточенням приймає рішення про організацію в Україні штучного голоду, щоб шляхом винищення частини населення не “втратити Україну”.

### Реалізація плану з організації штучного голоду

Дата	Подія
<b>1932 рік</b>	
<b>Липень</b>	Україні нав'язують завідомо нереальні до виконання плани із хлібозаготівель.
<b>7 серпня</b>	Ухвалюється постанова про “охорону соціалістичної власності”, або “закон про п'ять колосків”.
<b>Жовтень</b>	В Україну направляється спеціальна комісія із хлібозаготівель на чолі із керівником уряду СРСР В.Молотовим. Її завдання – посилення репресій і збільшення вилучення зерна в українських селян.
<b>Листопад</b>	Організуються загони для пошуку і конфіскації зерна, інших продуктів, худоби у приватних господарствах. До кампанії залучається весь особовий склад міліції, органів держбезпеки та місцеві члени комуністичної партії і комсомолу.
<b>Листопад</b>	Вводиться режим “чорних дошок”. Занесення населеного пункту чи району на “чорну дошку” вело до їх повної блокади, проведення спеціальних репресивних заходів, а значить – до повного знищення його мешканців.
<b>18 листопада</b>	Запроваджуються натуральні штрафи. В господарствах, що “заборгували” за нереальними планами, конфісковують усе продовольство і худобу.
<b>Кінець листопада</b>	Спецоргани розробляють спеціальну таємну операцію зі знешкодження всіх, хто міг би чинити опір повному вилученню хліба. Операція охоплювала 243 райони України.
<b>Грудень</b>	Розпочинається другий етап вбивства голодом українців. В Україну направляють Л.Кагановича і П.Постишева для посилення хлібозаготівель. Влада переходить до повного вилучення харчів у українських селян.
<b>Грудень</b>	Влада звинувачує українців у саботажі хлібозаготівель та підготовці повстання. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалюють таємну постанову “Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі і в Західній області”. Вона передбачала ліквідацію українських шкіл на Кубані і масове переслідування української інтелігенції.
<b>Кінець грудня</b>	Із сіл, які не виконали плани хлібозаготівель вивозять усі наявні зернові запаси, навіть посівний матеріал.
<b>1933 рік</b>	
<b>1 січня</b>	Спеціальною постановою ЦК ВКП(б) про застосування найжорстокіших репресій до тих, хто не здасть хліба, українцям був оголошений ультиматум.
<b>Січень</b>	Відбуваються масові обшуки в селянських господарствах, під час яких селяни були позбавлені останніх залишків їжі. Їх приречено на голодну смерть.
<b>22 січня</b>	Директивою Й.Сталіна заборонено виїзд селян з території УСРР і Кубані в інші місцевості Радянського Союзу. Тільки за перші півтора місяці дії цієї директиви було затримано майже 220 тисяч селян. З них понад 186 тисяч силоміць повертають у села, де вони були приречені на голодну смерть.
<b>24 січня</b>	Сталін призначає фактичним керівником УСРР на посаді другого секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева. Він розпочинає масштабну кампанію “очищення” від “петлюрівців” і “українських націоналістів”. Вона стала складовою плану геноциду української нації. Тогочасний розмах політичних репресій в Україні порівняний з Великим терором 1937 – 1938 років. За офіційними даними, в Україні у 1933 році було арештовано більше людей, ніж у 1938-му.
<b>Лютий</b>	Україні починають виділяти допомогу – вибірквою і недостатню. Вона була спрямована не на подолання голоду і порятунк українців, а на забезпечення виробничих потреб у ході посівних збиральних кампаній. Знесилені, старі, а також селяни-одноосібники не отримували допомоги. Смертність серед українських селян невідомо зростала.
<b>16 лютого</b>	Для недопущення поширення інформації про голод, в УСРР спеціальною директивою забороняється будь-яким організаціям, крім ДПУ, фіксувати випадки опухання і смерті на ґрунті голоду.
<b>Червень</b>	Смертність від голоду в Україні досягає свого апогею. За оцінками демографів, того місяця

	померли понад 1 млн осіб.
<b>Серпень</b>	Прийнято рішення про створення Всесоюзного переселенського комітету та переселення у вимерлі з голоду села України колгоспників із російських областей і Білорусі. До кінця 1933 року було переселено понад 100 тис. осіб.

Під час голоду тоталітарна влада не лише не припинила примусове відбирання їжі, а й відхилила допомогу з-за кордону та кинула всі сили на те, щоб ізолювати голодуючі райони. Армія, загони НКВД оточили українські міста (бо селяни намагалися врятуватися там від голодної смерті) та залізничні станції. Мешканцям сіл забороняли виїжджати в інші регіони СРСР. Хліб вилучався, продавався до інших країн за валюту, яку спрямовували на закупівлю верстатів та іншого обладнання для промислових підприємств.

### *До чого це призвело?*

Саме за цей менш ніж календарний рік (1932 – 1933) в Україні загинули мільйони людей. На жаль, страшні обставини злочину та свідома заборона ведення статистики смертності унеможливають встановлення точної кількості загиблих невинних людей і вичерпного поіменного списку жертв.

Перші оцінки кількості загиблих з'явилися ще у 1933 році. Вже тоді називались цифри і 7 і навіть 9 млн загиблих від штучно організованого голоду. Оцінки сучасних дослідників щодо кількості убитих голодом в Україні у 1932 – 1933 роках також значно різняться – від 1,8 до 7 і навіть 10 млн жертв.

Темою підрахунку втрат України у Голодоморі 1932 – 1933 років із 2007 року займається Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України імені М.Птухи. За висновками фахівців Інституту, які увійшли до матеріалів кримінальної справи за фактом вчинення геноциду в Україні 1932 – 1933 років, через Голодомор в УСРР загинуло 3 млн 941 тис. осіб. Непрямі втрати (дефіцит народжень) унаслідок Голодомору в Україні в 1932 – 1934 роках дорівнюють 600 тис. осіб.

Аналіз етнічного складу прямих демографічних втрат свідчить, що було вчинено вбивство голодом саме етнічних українців – втрати українців в тогочасних межах УСРР становлять 3 млн 597 тис. осіб або 91,2% від загальної кількості прямих втрат.

Жахом Голодомору була надзвичайно велика смертність серед дітей. У багатьох районах України у вересні 1933 року за шкільні парти не сіли близько двох третин учнів. Ученими Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М.Птухи для Гарвардського університету створена карта втрат УСРР у Голодоморі. За даними вчених, найбільше постраждали лісостепові регіони України із давніми козацькими традиціями – Полтавщина, Черкащина, Кіровоградщина, Київщина. У цих регіонах в окремих районах упродовж 1933 року вимерло понад половини населення. Смертність перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. У нинішніх Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий у 5–6 разів, у Донецькій і Луганській області – у 3–4 рази.

Голод став зброєю масового біологічного знищення українців. Він на довгі десятиліття порушив природний генетичний фонд, призвів до морально-психологічних змін у свідомості нації. Наслідком злочину геноциду також стало руйнування традиційного українського устрою життя. Українцям як етносу було завдано смертельної рани. 1933 рік став для України часом національної катастрофи, наслідки якої відчуваємо і понині.

### *Подолання інформаційної блокади*

Радянська влада злочинно замовчувала факт голоду. Жодної офіційної згадки про цю жахливу трагедію не було зроблено. Офіційно голоду не було. Навіть такого слова в офіційних документах не вживалося. Масові смертність і опухання у владних документах називали – “продовольчими труднощами”.

Дії влади з приховування фактів голоду підтверджують злочинну сутність політики сталінського тоталітарного режиму з організації Голодомору.

В Радянському Союзі режиму Й.Сталіна вдалося завдяки страху перед репресіями майже повністю вилучити пам'ять про Голодомор із публічного простору. Сталінський режим прагнув приховати Голодомор не тільки від зовнішнього світу, а й від нащадків. Сільрадам наказано при реєстрації смерті не вказувати її причину. Більше того, в 1934 році надійшло розпорядження: всі книги ЗАГС про реєстрацію смертей за 1932 – 1933 рр. вислати в спеціальні частини (де більшість із них було знищено). Практично до кінця 80-х років ХХ ст. в СРСР офіційно заперечувалася наявність Голодомору та його жертв у 1932 – 1933 рр. Однак приховати цей страшний злочин не вдалося.

Керівництво СРСР свідомо дезорієнтувало світову громадськість. У січні 1933 року Нарком закордонних справ СРСР М.Литвинов зробив спеціальну заяву про відсутність голоду в країні. Режим відмовився від зовнішньої допомоги. Тим не менш, деякі західні журналісти, які побували за залізною завісою тоталітаризму, публікували репортажі про злочин, доносили світові про те, що там діється насправді.

Британський журналіст Малколм Маггерідж у березні 1933-го здійснив поїздку в Україну й надсилав свої статті про те, що там діється, до "The Manchester Guardian". Тоді ж репортажі британського журналіста Гарета Джоунза про Голодомор в Україні виходили у Великій Британії, США, Німеччині.

Публікації про ситуацію в Україні з'являлися також у французькій, австрійській, польській, бельгійській пресі. Так, у Бельгії упродовж 4 місяців до вересня 1933 року в 17 виданнях було опубліковано біля 50 статей і повідомлень про ситуацію в Україні.

Населення Західної України, яка на той час перебувала у складі Польщі, не залишилося байдужим до горя українців по той бік Збруча. Одним із найпотужніших був голос митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького. 24 липня 1933 року він проголошує відозву "Україна в передсмертних судорогах". Наступного дня, 25 липня 1933 року 35 громадських організацій і партій у Львові об'єдналися в Український громадський комітет рятунку України. Він став координатором допомоги жертвам штучного голоду та поширення інформації про цей злочин комуністичного режиму.

29 вересня 1933 року завдяки зусиллям українських діячів, на засідання Ради Ліги Націй її президент Йоган Людвіг Мовінкель – Прем'єр-міністр Норвегії – ініціював обговорення голоду у радянській Україні. Рада передала це питання до Міжнародного товариства Червоного Хреста. Але Москва відкинула пропонувану допомогу голодуючим людям. У жовтні 1933 року в австрійській столиці Відні за ініціативою кардинала Теодора Інніцера створено спеціальний комітет для надання допомоги жителям радянської України.

У 1934 році з'являються перші книги, у яких розкриваються теми Голодомору в Україні. Американський журналіст та історик Вільям Генрі Чемберлін, який зумів відвідати Україну у жовтні 1933-го, наступного року оприлюднив факти про Голодомор у книзі "Залізна доба Росії". У 1934 році було видано і перший художній твір про Голодомор в Україні – роман "Марія" українського письменника Уласа Самчука.

Після Другої світової війни в Європі та Північній Америці опубліковано перші спогади, мемуари та наукові дослідження про Голодомор. Українці, які його пережили й після війни опинилися у країнах вільного світу, разом із західними, зокрема американськими вченими, громадськими та політичними діячами збирали свідчення, вшановували пам'ять жертв, проводили наукові дослідження, видавали матеріали.

1953 року американський юрист Рафаель Лемкін, який запровадив у світову правову термінологію термін "геноцид", охарактеризував Голодомор як "класичний приклад геноциду".

1963 року в Нью-Йорку виходить друком роман Василя Барки "Жовтий князь" про голодні 1932-1933 роки. Сьогодні цей роман є найвідомішим художнім твором про ті події.

Під час відлиги 1960-х років тема голоду спочатку проривається крізь цензурні заборони, посідає важливе місце в публікаціях і заявах дисидентів в Радянському Союзі: Є. Сверстюка, В. Чорновола, М. Руденка та інших.

Визначальними ж у збереженні пам'яті про Голодомор стали заходи із відзначення його 50-х роковин 1983-го, передусім у США та Канаді, що набули міжнародного розголосу. Тоді ж у канадському місті Едмонтоні було споруджено перший пам'ятник жертвам Голодомору 1932 – 1933 років.

1984 року Конгрес США створює спеціальну Комісію з розслідування штучного голоду в Україні у складі двох сенаторів та чотирьох осіб від Палати представників. Виконавчим директором Комісії став американський історик Джеймс Мейс. Комісія, спираючись на заслухані свідчення очевидців і проведені дослідження, дійшла такого висновку: “Йосиф Сталін та його оточення вчинили акт геноциду проти українського народу в 1932–1933 роках”. Звіт комісії Конгрес США схвалив 1988 року.

1986 року виходить книга американського історика Роберта Конквеста “Жнива скорботи”, яка привернула увагу до Голодомору західної академічної спільноти та широкої громадськості.

1988 року за ініціативою Світового Конгресу Вільних Українців створено Міжнародну комісію юристів, яка мала дослідити свідчення про Голодомор 1932-1933 років, його причини, наслідки й винуватців. До її складу увійшли поважні юристи найвищої кваліфікації, фахівці із міжнародного та кримінального права зі Швеції, Великої Британії, Аргентини, Бельгії, Франції, США та Канади. Члени комісії дійшли до висновку, що Голодомор 1932 – 1933 років був актом геноциду проти української нації.

Під впливом усіх цих викриттів СРСР врешті-решт змушений був визнати факт голоду 1932 – 1933 років. Перед розпадом Радянського Союзу у 1988 – 1989 роках в Україні встановлено перші пам'ятники жертвам Голодомору – на Київщині та в Харкові.

Першими в тоді ще радянській Україні ґрунтовно досліджувати тему Голодомору 1932 – 1933 років почали Володимир Маняк та його дружина Лідія Коваленко-Маняк. Вони із 1987-го збирають документальні джерела та свідчення більше ніж 1000 очевидців подій початку 1930-х. І у 1991-му видають книгу “33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал”.

З особливою силою правда про Голодомор зазвучала в незалежній Україні після 1991 року. З того часу українські історики провели величезну роботу, результатом якої стали тисячі великих і малих досліджень, присвячених Голодомору. Поряд із вивченням історії Голодомору розгортається рух за увічнення пам'яті загиблих, складання списків жертв, збір спогадів і свідчень очевидців, яким удалося пережити трагедію. Результатом зусиль громадськості і держави стало визнання Голодомору актом геноциду низкою іноземних держав і міжнародних організацій.

У 1993-му вперше на державному рівні відзначені його роковини – через 60 років після трагедії. 1998 року Указом Президента України встановлено День пам'яті жертв Голодомору – щороку в четверту суботу листопада. Цього дня українці, як тільки смеркне, запалюють у вікнах свічки – на пам'ять про всіх убитих голодом. 2006 року Верховна Рада України ухвалила Закон про визнання Голодомору геноцидом українського народу. А в листопаді 2008-го в Києві споруджено Національний меморіал жертв Голодомору.

2009 року Служба безпеки України порушила кримінальну справу щодо голоду в Україні за ознаками злочину геноциду. У січні 2010-го Апеляційний суд міста Києва, розглянувши матеріали справи, визнав, що в 1932 – 1933 роках в Україні Й.Сталіним та його підручними було вчинено злочин геноциду.

2015 року Верховна Рада України спеціальним актом засудила комуністичний тоталітарний режим, поруч із нацистським, а наступним законом відкрила повний доступ до архівних матеріалів радянських каральних органів, аби минуле, зокрема історія Голодомору, більше ніколи не ставали об'єктом цензури та маніпуляцій.

## **Рекомендації щодо форми і методів проведення заходів**

У виборі календарної дати проведення заходів, присвячених ушануванню пам'яті загиблих від Голодомору, рекомендуємо тиждень із 23 по 30 листопада 2015 року, оскільки 28 листопада – День пам'яті жертв Голодомору. Також ці методичні рекомендації можуть бути використані під час вивчення теми з історії України 10 класу “Соціально-економічні перетворення в радянській Україні. (1929 – 1938 рр.)”.

Обираючи місце, форми, методи та прийоми проведення заходу, педагогам слід враховувати вікові особливості учнів; забезпечення класу (школи) технічними засобами навчання. Заходи, присвячені ушануванню пам'яті жертв трагедії, можуть бути проведені на рівні навчального закладу, кількох паралельних класів та / або на рівні класу. Також бажано приділити особливу увагу оформленню приміщень, де проводитимуться заходи: дотримуватися скорботних кольорів, використовувати композиції із колосків, кетягів калини, перетягнутих траурною стрічкою, хліба, рушників та іншу традиційну народну символіку та побутово-ужиткові предмети.

Пропонуємо також традиційно провести 27 листопада поточного року **Урок пам'яті** “З присвятою замордованим голодом...” Окрім цього рекомендуємо залучати учнів до упорядкування місць пам'яті, до меморіальних заходів (загальнодержавних, обласних, регіональних), присвячених Дню пам'яті жертв Голодомору. Відповідно до Указу Президента України № 635 від 13 листопада 2015 року “Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів” 28 листопада цього року в Києві відбудуться жалобні заходи на території Національного музею “Меморіал жертв Голодомору”. В інших населених пунктах також відбудуться відповідні заходи.

Рекомендовані *форми проведення заходів*:

- Урок пам'яті “З присвятою замордованим голодом...”.
- Комбінований урок: “Злочин влади – трагедія народу”, “Колективізація і Голодомор в Україні: події, факти, уроки”.
- Музейні, меморіальні та віртуальні екскурсії до місць пам'яті жертв Голодомору.
- Історичний проект із залученням учнів до збору свідчень про Голодомор, документальних і наукових матеріалів: “Родинні спогади про Голодомор”, “Я – дослідник історії Голодомору свого міста / селища / села”.
- Круглий стіл: “Уроки Голодомору і сучасна Україна”, “Перерване буття українського села”.
- Соціодрами<sup>1</sup>: “Завжди є ті, хто говорять правду”, “Ваші мертві вибрали мене...”.
- Читацькі конференції: “Табу на правду. Чому в СРСР забороняли говорити про Голодомор”, “Демографічні зміни України внаслідок Голодомору. Вплив на сьогодення”, “Голодні очі. Змарноване дитинство”.
- Семінари: “Кривава ціна українського хліба 20-30-х років ХХ століття”, “Упокорення голодом”.
- Урок прес-конференція “Вони не мовчали, щоби світ знав”.
- Фестиваль презентацій “Розірваний круг життя. Монументальне мистецтво світу на знак вшанування жертв Голодомору в Україні”.
- Відео-урок з обговоренням “Жнива скорботи”.
- Написання творів і рефератів на одну з тем: “Голгофа голодною смертю”, “Чорна дошка пам'яті”, “Люди Правди” (див. додаток 1).
- Застосування інтерактивних методів навчання, наприклад: “Відкритий мікрофон”, “Портфоліо”, “Займи позицію”.

<sup>1</sup> Вид уроку у формі гри з елементами драматургічного моделювання проблемної ситуації на важливу суспільно-політичну тему з метою подолання наслідків колективних травм, відновлення історичної пам'яті та формування особистісної оцінки у ситуації вибору. Застосовується переважно серед учнів старшої школи.

## ***Всеукраїнська акція “Запали свічку”***

В Україні є давній звичай – у пам’ять про померлу людину запалюють свічку. І щороку в Україні у четверту суботу листопада на пам’ять про тих людей, які померли з голоду, запалюють свічки. Цього року 28 листопада 2015 року о 16 годині Україна схилить голови у загальнонаціональній хвилині мовчання на знак вшанування всіх убитих голодом.

Опісля біля могил і меморіалів і пам’ятників жертвам Голодомору 1932 – 1933 років, на центральних площах і вулицях міст і сіл України, на підвіконнях власних осель українці запалюють свічки і лампадки. О 16.00 прийдіть до меморіалу, пам’ятника чи хреста пам’яті жертв голодоморів у вашому місті чи селі, щоби вшанувати пам’ять убитих голодом. А із настанням темряви запаліть і поставте свічку на підвіконня так, щоб її було видно з надвору. Цей вогник символізуватиме нашу скорботу і пам’ять про мільйони загублених життів наших співвітчизників, нашу віру у майбутнє.



**“Люди Правди. Щоб світ знав!” – гасло цьогорічної кампанії**

**Гарет Джоунз** (1905 – 1935) – британський журналіст. Автор понад 20 статей на тему голоду. Він тричі побував у Радянському Союзі, востаннє – у березні 1933 року. Порушивши заборону на в'їзд іноземним журналістам до України, нелегально здійснив поїздку Харківською областю. 29 березня 1933 року Гарет скликав прес-конференцію в Берліні, на якій уперше публічно заявив про Голодомор. Прес-реліз був опублікований багатьма газетами, зокрема “New York Evening Post” та “Manchester Guardian”. Всього Джоунз до 1935 року видав декілька десятків статей на тему голоду та побаченого в голодній Україні.

**“Я пройшов через безліч сіл... Скрізь чув плач: “У нас немає хліба. Ми помираємо! Передайте в Англію, що ми пухнемо від голоду”.**

**Малколм Маггерідж** (1903 – 1990) – британський журналіст, автор трьох статей із описом голоду в Україні та роману “Зима у Москві”, виданого у 1934 року. У 1933 році дістався до охопленої голодом України. Завдяки його репортажам Британія дізналась про голод. У 2008 році за вагомий особистий внесок у донесення до світової спільноти правди про геноцид Українського народу під час Голодомору 1932–1933 років Гарет Джоунз та Малколм Маггерідж були нагороджені (посмертно) орденом “За заслуги” III ступеня.

**“Я ніколи не посмію цього забути... Хліборобів, які в снігу на колінах жєбрають шматок хліба”.**

**Вільям Генрі Чемберлін** (1897 – 1969) – американський журналіст, московський кореспондент бостонської газети “Christian Science Monitor”, історик. У жовтні 1933-го подорожував Україною.

Повідомлення з цієї мандрівки до Бостона він надсилав із осені 1934-го, коли назавжди залишив СРСР. Тоді ж вийшла його книжка “Залізна доба Росії”. В окремому розділі про Україну він розповідав, що голод охопив територію з населенням 60 млн, а кількість жертв становила 3–4 млн осіб. У 1944 році у Нью-Йорку вийшла ще одна книга Вільяма Чемберліна “Україна: пригнічена нація”.

**“Не було в історії людства катастрофи таких величезних розмірів, яка привернула б таку малу увагу міжнародного світу... Голод був інструментом національної політики більшовиків, вжитим свідомо як останній засіб зломити опір українського селянства проти системи”.**

**Улас Самчук** (1905 – 1987) – український письменник. У 1934 році Самчук завершує роботу над романом “Марія” – першим художнім твором на тему Голодомору, який має посвяту “Матерям, що загинули голодною смертю на Україні в роках 1932 – 1933”. Жах матері у голодні роки полягав у тому, що вона ніяк не могла зарадити стражданням дитини, яка повільно угасала на її очах, і частіше за все помирала першою. В Україні роман вийшов лише у 1991 році.

**“Марія стоїть над дитиною і думає: “Вмреш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трошечки хліба... Зовсім трошечки хліба...”**

**Андрей Шептицький** (1865 – 1944) – митрополит Української греко-католицької церкви. 24 липня 1933 року разом із вищим духовенством церкви проголошує відозву “Україна в передсмертних судорогах”. У ній він закликає християн усього світу поширювати правду про Голодомор в Україні і надавати допомогу голодуючому українському народові. Пастирське послання зачитали у греко-католицьких церквах як в Галичині, так і поза її межами. Про нечуваний злочин у радянській Україні митрополит поінформував Ватикан. Наступного дня

після оголошення відозви 35 українських громадських організацій та партій об'єдналися в Український громадський комітет рятунку України, який став координатором допомоги голодуючим. Утім, радянська влада від будь-якої зовнішньої допомоги відмовлялася, приховуючи факт геноциду в Україні.

***“Усі радіостанції просимо рознести наш голос цілому світові: може дійде він і до убогих хатин конаючих з голоду селян”.***

**Мілена Рудницька** (1892 – 1976) – громадська активістка, депутат польського Сейму, переговорювач, автор статей на тему Голодомору. Мілена стала неофіційним послом, яка за допомогою офіційних і приватних зустрічей із представниками різних країн світу та керівників неурядових установ намагалася змінити суспільну думку та вплинути на Радянський Союз. Ці сподівання ґрунтувалися на винесенні питання про голод на розгляд Ліги Націй та допомогу Міжнародного Червоного Хреста. Рудницькій вдалося приватно провести зустріч із Головою Ради Ліги Націй – Прем'єр-міністром та міністром закордонних справ Норвегії доктором Йоганом Людвігом Мовінкелем. Останньому були передані матеріали про голод одразу від кількох міжнародних і українських організацій.

***“Великий Голод був найбільшою катастрофою, яку Україна пережила – як щодо кількості жертв, так і щодо людських страждань”.***

**Йоган Людвіг Мовінкель** (1870 – 1943) – Прем'єр-міністр Норвегії, Президент Ради Ліги Націй у 1933 році, який виніс питання Голодомору на розгляд Ради Ліги Націй. Успішний бізнесмен, прихильник економічного об'єднання європейських країн на основі зони вільної торгівлі. Один із предтеч Європейського Союзу. Противник нацистів. У 1933 році йому були передані матеріали про голод одразу від кількох українських і міжнародних організацій. Такий дипломатичний хід переконав його пролобіювати українське питання. Втім, зусилля Мовінкеля не увінчалися успіхом. 29 вересня 1933 року в Женеві відбулося засідання Ліги Націй за участі 14 держав. Мовінкель чотири рази брав слово, щоб переконати представників країн-учасниць у важливості допомоги жителям радянської України. Однак його заклик не був підтриманий. Постійні члени Ради Великобританія, Франція, Японія висловилися проти. Врешті-решт вирішено передати українську справу на розгляд Міжнародного комітету Червоного хреста, який у свою чергу звернувся до радянського уряду з пропозицією дати згоду на організацію міжнародної допомоги для голодуючих. На це в грудні 1933 року з Москви надійшла відповідь, в якій було заявлено, що жодного голоду в УСРР і Північному Кавказі немає.

***“Ідеться про життя мільйонів. Тому я не міг мовчати”.***

**Нестор Білоус** (1889 – 1972) – колгоспний сторож із Харківщини (с. Леб'язке), свідок Голодомору, автор щоденника. Щоденник вів із 1911 року, хоча мав всього три класи церковно-парафіяльної школи. Брав участь у Першій світовій війні. Пережив голод 1921–1922 років і Голодомор 1932–1933 років, жахливі реалії якого описав простою мовою. На початку серпня 1937 року Нестора було заарештовано, а через кілька місяців засуджено на 6 років ув'язнення у ГУЛАГу за статтею 54–10 Карного кодексу УРСР – “контрреволюційна діяльність, спрямована на підрив колгоспного ладу”. Білоуса визнали винним у тому, що він “неоднократно в розговорах с членами колхоза “Красный колос” проводил контрреволюционную агитацию и вел дневник, куда записывал свои контрреволюционные мысли”. 30 липня 2008 року Харківська обласна прокуратура переглянула справу Н. Білоуса і на підставі ст. 1 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” винесла рішення про його повну реабілітацію.

**8.05.1933 рік: “Почалася тепла погода і сходять всі посіви... Колгоспи сіють... Люди мруть з голоду...”**

**Марко Желізняк** (1893-1982) – селянин-фотоаматор із села Удачне на Донеччині. Село від початку 1920-х мало свого фотолітописця. Він знімав усе: від першого трактора в Удачному до страхітливих подій Голодомору. Камера Желізняка зафіксувала розкуркулення та відбирання хліба. Зберігши знімки, він лише після смерті Сталіна написав коментарі до них. Наприклад, на фото дітей 33-го року він написав: “Здобутки колективізації...”

*“Що сьогодні є рядовий знімок, те завтра буде історією”.*

**Олександра Радченко** (1896 – 1965) – вчителька з Харкова, свідок Голодомору, автор щоденника, в якому описала перебіг тих страшних подій. Мала трьох дочок – Елїду, Віру, Дїну. Сім’я пережила Голодомор, Великий терор та Другу світову війну.

Олександрю було заарештовано в серпні 1945 року. При обшуку вилучено сім зошитів – щоденників 1926–1945 років. Три з них було знищено слідчими. П’ять-шість зошитів спалили діти Олександри Миколаївни, побоюючись арешту та намагаючись допомогти матері, яка була під слідством. Комуністичний суд виніс жорстокий вирок – 10 років ГУЛАГу. Олександра Радченко повернулася в Україну лише в серпні 1955 року, після відбуття повного терміну ув’язнення. 23 липня 1991 року Олександрю Радченко посмертно реабілітували. Матеріали слідства, разом із щоденниками віднайдено лише у 2001 році.

*“Щоденник я присвятила своїм дітям, щоб вони літ за 20 прочитали й побачили, як страждав і стогнав народ, який був жахливий голод, якими жорстокими методами будували соціалізм”.*

**Віктор Кравченко** (1905 – 1966) – колишній радянський функціонер, автор книг “Я обрав свободу” і “Я обираю справедливість”. У 1944-му зумів втекти на Захід та опублікувати бестселер “Я обрав свободу”, де описав колективізацію, Голодомор, Великий терор, свідком яких був. У цей самий час Міністерство державної безпеки СРСР організувало міжнародну кампанію з дискредитації Кравченка. Тривалий судовий розгляд, що проходив від 24 січня до 22 березня 1949 року в Парижі, був названий “процесом століття” через кількість залучених свідків з обох боків. Від Кравченка це були переважно безпосередні свідки злочинів комуністичної системи. Захист спирався переважно на свідчення відомих осіб. Суд став на бік Кравченка і присудив йому компенсацію в розмірі 50 тис. франків.

*“На полі бою люди помирають швидко, вони стріляють у відповідь, їх підтримують побратими і почуття обов’язку. Тут я побачив людей, що помирали на самоті, повільно, помирали страхітливо, безцільно, без надії, що їх жертва виправдана. Вони потрапили в пастку і залишились там помирати від голоду, кожен у власному домі, за політичним рішенням, прийнятим у далекій столиці за столами для нарад і банкетів. Не було навіть розради від неминучості щоб полегишити жах”.*

**Рафаель Лемкін** (1900 – 1959) – американський юрист, автор статті “Радянський геноцид в Україні”, книги “Правління Осьових сил в окупованій Європі”. Саме він уперше застосовував термін “геноцид”, визначивши його як “координоване планування різних дій спрямованих на знищення основоположних основ життя національних груп, з метою повного винищення самих цих груп”. За допомогою його зусиль термін геноцид було додано до переліку звинувачень проти найвищого командування нацистів. Він був одним із авторів резолюції Генеральної Асамблеї ООН – “Конвенції про запобігання та покарання злочинів геноциду”, в якій було надано остаточне визначення геноциду в юридичних термінах.

*“Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду, найдовшого й наймасштабнішого експерименту з русифікації, а саме – винищення української нації”.*

**Роберт Конквест** (1917 – 2015) – американський історик-радянолог, автор книги “Жнива скорботи” – найґрунтовнішої наукової праці про Голодомор.

“Жнива скорботи” з’явилися у 1986 році у престижному Oxford University Press й до сьогодні залишаються найвідомішою у світі працею про Україну. Висновок автора полягає в тому, що селянство підрадянської України стало жертвою страхітливого експерименту – “терору голодом”. У 1993 році книга “Жнива скорботи” вийшла друком і в Україні. У 2005 році її автор нагороджений найвищою цивільною нагородою у Сполучених Штатах Америки – “Президентською медаллю Свободи”. Президент України Віктор Ющенко за вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні у 2005 році нагородив орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня.

***“Суд історії не може оголосити іншого вироку радянському режимові, крім кримінальної відповідальності”.***

**Мейс Джейс** (1952 – 2004) – американський історик, Голова Комісії Конгресу США зі збору свідчень очевидців голоду, автор безлічі публікацій про Голодомор.

У результаті роботи Комісії зі збору свідчень опубліковано тритомник майже двох сотень усних свідчень про голод в Україні. В нашій країні ці матеріали перевидані у 2008 році.

У 1993 році Джеймс Мейс переїхав до України. Працював у Києво-Могилянській академії, займався політологією і дослідженням Голодомору. Він характеризував українське суспільство як постґеноцидне: “Це глибоко травматизований, зраний організм, який щосили намагається забути про жахи минулого...”. Саме Мейс запропонував запалити свічки в знак пам’яті за померлими: “...щоб прості українці запалили в цей день у вікнах свічки – вони стануть поминальними свічками за батьками, дідами, прадідами, вони освітять майбутнє без жертв, без насильства, без жахів”. 26 листопада 2005 року його нагороджено орденом князя Ярослава Мудрого II ступеня (посмертно).

***“Мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене. Не можна займатися історією голокосту та не стати хоч би напівєвреєм, як не можна займатися історією голодомору й не стати хоча б напівукраїнцем”.***

**Володимир Маняк та його дружина Лідія Коваленко-Маняк** – відомі українські громадсько-політичні діячі, публіцисти, журналісти. Вони перші в радянській Україні почали досліджувати Голодомор. З 1987-го зібрали документи та свідчення понад 1000 очевидців ґеноциду й у 1991 році видали “33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал”. Подружжю Маняків посмертно присуджено у 1993 році Державну премію України ім. Т. Шевченка за вагомий внесок у дослідження голодоморів в Україні, привернення уваги міжнародної спільноти до визнання голодомору 1932 – 1933 в УРСР актом ґеноциду українського народу, активну громадянську діяльність щодо вшанування пам’яті жертв трагедії.

***“Хай ця зірка Книга, народжена після десятиліть безмолвства, ляже першим каменем у підмурок всенародного пам’ятника трагічної історії українського народу. Ми прагнемо відродження українського народу взагалі і головного носія українства – селянина, зокрема. Відродження можливе лише тоді, коли народ не втратив свою пам’ять”.***

**Додаток 2**

*Голодомор у художній літературі*

1. Барка В. Жовтий князь: Роман / Передм. М. Жулинського. – К.: Київська правда, 2003. – 319 с.
2. Бедзик Ю. Гіпсова лялька: Роман / Ю. Бедзик. – К.: Юг, 2004. – 288 с.
3. Гуцало Є. Сльози Божої матері: Повісті / Є. Гуцало. – К.: Молодь, 1990. – 264 с.
4. Мак О. Каміння під косою: Повість. Худож. О. Коваль: 2-ге вид. – К.: Глобус, 1994. – 126.

5. Руденко М. Хрест: поема / М. Руденко. – К., 1996
6. Самчук У. Марія: Хроніка одного життя. Роман / У. Самчук. – К., 2000 – 189 с.
7. Самчук У. Темнота / У. Самчук. – 1957

*Корисні інтернет-посилання:*

1. Електронний архів Голодомору: зведений реєстр архівних документів:  
<http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/>
2. Спеціальний проект сайту “Історична правда” – “Голодомор 1932-1933”:  
<http://www.istpravda.com.ua/themes/holodomor/>
3. Сайт Голодомор 1932-1933 Харківська область: <http://www.golodomor.kharkov.ua/>
4. Голодомор 1932 – 1933 рр. Опис колекції документів ГДА Служби безпеки України на офіційному сайті СБУ:  
[http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art\\_id=49757&cat\\_id=53076](http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=49757&cat_id=53076)
5. Розділ офіційного сайту Державного комітету архівів України:  
<http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/>
6. Сайт Українського інституту національної пам'яті:  
<http://www.memory.gov.ua/holodomor-commemoration-news>
7. Український науковий інститут Гарвардського університету. Проект. Мапа Великий голод: <http://gis.huri.harvard.edu/the-great-famine/about-the-great-famine-project.html>
8. Спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України, присвячений Голодомору:  
<http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/index.php>
9. Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні: <http://www.holodomor-monuments.org>
10. Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні в Києві :  
<http://www.memorialholodomors.org.ua>
11. Голодомор 1932 – 1933 рр. Харківська область : <http://www.golodomor.kharkov.ua/>
12. Веб –сайт Геноцид Голодомом:  
<http://www.holodomoreducation.org/index.php/id/158/lang/ua>
13. Енциклопедія голодомору 1932-1933 років в Україні:  
[http://www.history.org.ua/?discussion&nazva=\\_enhld](http://www.history.org.ua/?discussion&nazva=_enhld)

*Перелік художніх і документальних фільмів про Голодомор***Художні фільми:**

1. “Голод-33”, за мотивами роману Василя Барки “Жовтий князь”, реж. О.Янчук, 1991, кіностудія імені О.Довженка, Україна.
2. “Поводир”, реж. О.Санін, 2014, студія “Prontofilm”, Україна.
3. “Маленьке життя”, реж. О.Жовна, 2008, кінокомпанія “Група компаній Фокстрот”, Україна.

**Документальні фільми:**

1. “Жнива розпачу”, реж. С.Новицький, Ю.Луговий, 1984, Канада.
2. “Під знаком біди”, реж. К.Крайній, 1990, “Київнаукфільм”, Україна.
3. “Українська ніч 33-го”, у 4 частинах (“Страх”, “Жах”, “Гільйотина”, “Справа Грушевського”), реж. В.Георгієнко, 1994–1998, “Укртелефільм”, Україна.
4. “Час темряви”, реж. С.Дудка, 2003, “Укртелефільм”, Україна.
5. “33-й. Свідчення очевидців”, реж. М.Лактіонов-Стезенко, 1989, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Об’єднання “Імпульс”, Україна.
6. “Голодомор. Україна, ХХ століття: Технологія геноциду”, реж. В.Дерюгін, 2005, Фонд “Україна 3000”, НТКУ, Україна.
7. “Свіча Джеймса Ернеста Мейса”, реж. Н.Сущева, 2008, агенція “Стожари”, Україна.
8. “Хлібна гільйотина”, реж. І.Кобрин, 2008, студія “Телеком”, Україна.
9. “Живі”, реж. С.Буковський, 2008, кіностудія “Листопад фільм”, Україна.
10. “Жорна”, реж. Г.Гін, 2008, студія “МедіаПорт”, Харків, Україна.
11. “Закляття безпам’ятства. Голодомор 1932-33 років на Луганщині”, реж. О.Крамаренко, 2009, Україна.
12. “О горе, це ж гості до мене”, реж. П.Фаренюк, 1989, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Україна.
13. “Великий голод”, реж. Е.Лозовий, П.Овечкін, 2005, студія 1+1, Україна.
14. “Незнаний голод”, реж. Т.Гукало, 2003, кінокомпанія “Комітет дослідження українського Голодомору”, Канада.
15. “Україна. Забута історія – Голодомор. Влада варта смерті”, реж. А. Романді, 2011, телеканал “Мега”, Україна.